

ARVUSTUSED

NKVD-MVD SSSR v bor'be s banditizmom i vooruzhennym natsionalisticheskim podpol'em na Zapadnoj Ukraine, v Zapadnoj Belorussii i Pribaltike (1939–1956), sost. N. V. Vladimirtsev, A. N. Kokurin (Moskva: Ob'edinennaya redaktsiya MVD Rossii, 2008), 649 lk. ISBN 9785812900885.

Sõja lõppemine 1945. aastal ei tähendanud Nõukogude Liidule sisemist rahu. Impeeriumi mitmes piirkonnas – eelkõige Lääne-Ukrainas, Lääne-Valgevenes ja Baltikumis – jätkus vastupanu nõukogude režiimile ning tegelikult juba 1944. aastal taaskäivitud sovetiseerimisprotsessile. Nõukogude impeeriumi läänealadel 1944. aastal Punaarmee sissetungiga vallandunud mastaapse relvastatud vastupanuliikumise mahasurumisest sai Kremli jaoks üks esmaseid ülesandeid, millega tuli pidevalt tegeleda. Üsna ruttu sai Moskvale selgeks, et nõukogude võimu ülesehitamine nendel aladel, sealhulgas Baltikumis, kergelt ja ilma vastupanuta ei teostu. Punaarmee “vabastusretke” edenedes 1944. aastal muutus Kremli jaoks küsimus – kuidas kasvavat vastupanu maha suruda – järjest aktuaalsemaks ja esmatähtsamaks ning jäi päevakorrale tegelikult 1950. aastate alguseni.

Moskva ametlikus kõnepruugis oli relvastatud vastupanuliikumise puhul tegemist banditismivastase võitlusega,¹ mida lähemalt valgustab ka

¹ Nõukogude terminoloogias ei olnud banditism ühetähenduslik mõiste. Kriminaalsest banditismist eristus selgelt “bandiitlik-mässuline tegevus” ehk poliitiline banditism, mida Nõukogude võimuorganite poolt käsitleti “kodanlik-natsionalistliku elemendi” tegevusvormina. Sellest käsitluslaadist tulenevalt moodustasid Eesti, Läti, Leedu, Lääne-Ukraina, Lääne-Valgevene ja teised Nõukogude Liidu poolt aastatel 1939–40 okupeeritud Ida-Euroopa eraldiseisva tsooni, kus ülekaalukalt domineeris poliitiline banditism ehk rahvuslik relvastatud vastupanuliikumine. Nõukogude julgeolekuorganite käsitluses jagunes vastupanuliikumine kaheks erinevaks tasandiks. Vastavalt toimis ka tööjaotus: Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi (NKGB)/ministeeriumi ülesandeks oli hävitada vastupanuliikumise kõrgem tasand ehk organisatsioonid, Siseasjade Rahvakomissariaat (NKVD)/ministeerium pidi aga tagama nende poolt loodud või juhitud relvastatud “bandede” likvideerimise selleks loodud banditismivastase võitluse osakondade (BVVO) eestvedamisel. See “tööjaotus” eksisteeris kuni 1947. aastani, mil ka banditismivastane võitlus anti julgeolekuministeeriumi vastutusalasse, vt selle kohta lähemalt: Pearu Kuusk, “Julgeolekuorganite võitlus Eesti vastupanuliikumisega sõjajärgsetel aastatel: Banditis-

2008. aastal Moskvast ilmunud ning N. Vladimirtsevi ja A. Kokurini poolt koostatud teemakohane allikapublikatsioon. See publikatsioon väärrib mitmel põhjusel lähemat tutvustamist. Esiteks kindlasti seetõttu, et vastupanuliikumise teema on viimastel aastatel uuemas ajalookirjanduses nii Ukraina, Balti kui ka teiste riikide uurijate poolt järjest enam käsitlemist leidnud.² Enamasti tuginevad need uurimused kohalike arhiivide materjalidele ning vähemal määral Moskva arhiivides talle olevatele dokumentidele. Eeltoodut silmas pidades ongi teretulnud nimetatud kogumiku avaldamine ning valiku teemakohaste dokumentide publitseerimine Venemaa arhiividest. Seega on kõnesolev dokumentide publikatsioon oluliseks toeks järgnevate teemakohaste uurimuste valmimisel.

Kogumiku üks koostaja A. Kokurin on Vene Föderatsiooni Riigiarhiivi töötaja ning olnud varasemalt enamasti koos N. Petroviga mitmete väga oluliste julgeolekuorganite tegevust käsitlevate dokumendikogumike ja käsiraamatute koostajaks.³ Lisaks on ta ka koostanud üsna omapärase allikapublikatsiooni pealkirjaga *Oktoobri kaardiväelased*.⁴ See ilmus läinud aasta lõpus ning oli selge tellimustöö, et näidata eestlaste, lätlase ja leedulaste juhtivat rolli 1917. aasta oktoobripöörde teostamisel ning bolševistliku režiimi kinnistamisel Nõukogude Venemaal.

Ka retsenseeritav kogumik ei ole kindlasti vaba teatud ideoloogilisest pitserist. Koostajad rõhutavad sissejuhatuses, et relvastatud vastupanuliikumise teema (nende terminoloogias “banditismi”) käsitlemine on “mitmete

mivastase Võitluse Osakond (1944–1947)”, *Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, koost. T. Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 15 (22) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007), 321; Dzh. Burds, “Bor’ba s banditizmom v SSSR v 1944–1953 gg.”, *Sotsial’naya istoriya. Ezhegodnik. 2000* (Moskva, 2000), 169–190.

² Vt uuemate käsitluste kohta lähemalt järgmistest uurimustest: Katrin Boeckh, *Stalinism in der Ukraine. Die Rekonstruktion des sowjetischen Systems nach dem Zweiten Weltkrieg* (Wiesbaden, 2007), 182–217; J. Shapoval, “The war after the war”, 3 (2001), *Litopys UPA. Novaya seriya*, 43–75; *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*, ed. by A. Anušauskas (Vilnius, 1999); Tõnu Tannberg, “Wie bekämpft man Waldbrüder? Die baltische Frage im Kreml Ende 1944”, *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 4 (2009), 190–209; Pearu Kuusk, *Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega. Banditismivastase Võitluse Osakond aastatel 1944–1947* (Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007); Meelis Saueauk, “Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat (NKGB) Eestis 1944–1946”, *Tuna*, 3 (2008), 33–57; E. Zubkova, “Lesnye brat’ya” v Pribaltike: voina posle voiny”, *Otechestvennaya istoriya*, 2 (2007), 74–90; 3 (2007), 14–30.

³ Kõige olulisem teatmik: LUBYANKA: *Organj VChK-OGPU-NKVD-NKGB-MGB, 1917–1991*, *Spravochnik*, pod. red. akad. A. Jakovleva, avtorj-sost. A. I. Kokurin, N. V. Petrov (Moskva, 2003).

⁴ *Gravdeitsj Oktyabrya. Rol’ korennykh narodov stran Baltii v ustanovlenii bol’shevistskogo stroya*, sost. V. A. Goncharov, A. I. Kokurin (Moskva, 2008).

riikide poliitikute ja massiteabevahendite poolt kardinaalsel moel moonutatud” (lk 3). Pole kahtlust, et siinkohal peetakse silmas Balti riike ja Ukrainat ning kogumiku üheks eesmärgiks peaks olema siis kaasa aidata n-ö ajaloolise tõe jaluleseadmisele. Esiletõstmist väärivad veel mõned sissejuhatuses toodud väited. Näiteks leiab saatesõnas äramärkimist välisriikide luureteenistuste roll “natsionalistlike organisatsioonide” loomisel, mis olevat muuseas aset leidnud juba 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses. Ühtlasi viidatakse ka sellele, et 1941. aastal oli “banditism” kõnealustes piirkondades – Lääne-Ukrainas ja Valgevenes ning Balti riikides – juba nii mastaapseks muutunud, et Moskval ei jäänud muud üle, kui “vaenulik element” Siberisse küüditada (lk 3). Kogumik on ilmunud Vene Föderatsiooni siseministeeriumi egiidi all ning vabamüüki seda üllitist ei lastud. Eks ole seegi kõnekaks faktiks.

Sellise sissejuhatus peale võiks ju eeldada, et edasi polekski mõtet seda väljaannet lugeda, kuna tegemist on järjekordse sisutu propagandaüllitisega. Nii see siiski ei ole: edaspidi kõnelevad juba dokumendid ning koostajate saatetekstid on faktikesksed ja enamasti hinnangutevabad. Pealegi rõhutavad ka koostajad, et nende ülesandeks ei ole vastupanuliikumises osalenud vaenupooltest kedagi süüdi ega õigeks mõista (lk 7).

Kogumikus publitseeritud dokumendid on jagatud vastavalt kronoloogilisele printsiibile viieks omaette peatükiks ning lisaks nendele on eraldi peatükk pühendatud julgeolekuorganite struktuurile. Sealjuures on peatükkide sisemine jaotus unifitseeritud: esmalt annavad koostajad konkreetse perioodi kohta vajaliku ülevaate ja tausta, misjärel leiavad avaldamist juba konkreetset dokumendid. Olgu kohe etteruttavalt märgitud, et just peatükke sissejuhatavad koostajate saatetekstid on antud väljaande puhul kindlasti kohati väärtuslikumad kui dokumendid ise. Need tuginevad laialt ulatuslikule arhiiviainesele ning sisaldavad palju uutset informatsiooni. Eriti väärib esiletõstmist ülevaade julgeolekuorganite institutsioonidest, mis tegelesid vastupanuliikumise mahasurumisega nii Ukrainas, Valgevenes kui ka tollastes Balti liiduvabariikides (lk 416–471).⁵

Kogumikus on kokku avaldatud 158 dokumenti ning enamuses pärinevad need Vene Föderatsiooni Riigiarhiivist, vaid 15 dokumenti on saadud Föderaalse julgeolekuteenistuse (FSB, endise KGB mantlipärija) Keskarhiivist. Kui Riigiarhiivi dokumendid leiavad suures osas avaldamist esimest

⁵ See ülevaade on lühendatud versioonis ilmunud varem. Vt lähemalt: A. Kukurin, “Organĭ NKVD-NKGB SSSR po bor’be s vooruzhennĭm natsionalisticheskim podpol’em (Zapadnaya Ukraina i Belorussiya, Latviya, Litva i Ėstoniya) (1939–1953), *Trudĭ obshchestva izucheniya istorii otechestvennykh spetssluzhb*, 3 (2007) (Moskva, 2007), 254–276.

korda, siis FSB materjalid on tegelikult kõik juba teistes kogumikes publitseeritud ja seega teemaga tegelevatele uurijatele ning asjahuvilistele teada-tuntud.⁶ Riigiarhiivis talle olevad dokumendid pärinevad eelkõige Nõukogude Liidu NKVD/MVD banditismivastase võitluse valitsuse (BVV) asjaajamisest, mida on tegelikult ka mitmetes varasemates uurimustes juba kasutatud.⁷

Esimesse peatükki on koondatud dokumendid, mis käsitlevad aastaid 1939–41, st aega enne Nõukogude-Saksa sõja puhkemist 1941. aasta juunis. Baltikumi puudutavaid dokumente on vähe, olulisemateks neist siseasjade rahvakomissari Lavrenti Beria käskkirjad Eesti, Läti ja Leedu siseasjade rahvakomissariaatide asutamise kohta 1940. aasta augustis. Kahjuks on aga publitseerimata jäetud kõnesolevate käskkirjade lisad, kus on ära toodud nimetatud julgeolekuasutuste normkoosseisud. Lisaks on selles peatükis avaldatud veel ka dokumente, mis ilmestavad Nõukogude režiimi repressiivset poolt vastvullutatud territooriumidel, eelkõige Lääne-Ukrainas ja Lääne-Valgevenes. Kuid enamik nendest on siiski juba avaldatud varem ilmunud dokumentide kogumikes.

Teine peatükk sisaldab saksa okupatsiooni aegseid dokumente aastatest 1941–44, sealjuures eriti palju on tähelepanu Eesti osas pööratud Omakaitse tegevuse kirjeldamisele. Õigupoolest on siin ilmselt avaldatud valimik dokumente, mis sattusid julgeolekuorganite kätte 1944. aasta sügisel, kui Eesti NSV NKVD Banditismivastase võitluse osakonnal (BVVO) õnnestus kinni võtta Otto Tiefi valitsuse Eestisse jäänud liikmed. Nende seas oli ka Jaan Maide, kellelt saadigi kätte suur hulk Omakaitse aruandeid ja muid dokumente. Need tõlgiti kiirkorras vene keelde ja saadeti Moskvasse, kus jäid tallele NKVD BVVV materjalide sekka. Küllap need tõlked leiavadki osaliselt selles kogumikus avaldamist. Konkreetsemalt on üllitatud J. Maide koostatud Omakaitse 1941. aasta tegevuse ülevaade (lk 69–79)⁸ ning veelgi

⁶ Vt lähemalt: *Organý gosudarstvennoí bezopasnosti SSSR v Velikoí Otechestvennoí voíne. Sbornik dokumentov, tom 1, kniga 1 (noyabr' 1938 g. – dekabr' 1940 g.); kniga 2. (1 yanvarya – 21 iyunya 1941 g.)* (Moskva, 1995); *Organý gosudarstvennoí bezopasnosti SSSR v Velikoí Otechestvennoí voíne. Sbornik dokumentov, tom II, kniga 1 (22 iyunya – 31 avgusta 1941 g.)* (Moskva, 2000); *Organý gosudarstvennoí bezopasnosti SSSR v Velikoí Otechestvennoí voíne. Sbornik dokumentov, tom 3, kniga 1 (1 yanvarya – 30 iyunya 1942 g.); kniga 2 (1 iyulya – 31 dekabrya 1942 g.)* (Moskva, 2003); *Organý gosudarstvennoí bezopasnosti SSSR v Velikoí Otechestvennoí voíne. Sbornik dokumentov, tom 5, kniga 1 (1 yanvarya – 30 iyunya 1944 g.); kniga 2 (1 iyulya – 31 dekabrya 1944 g.)* (Moskva, 2008).

⁷ Nendele dokumentidele tugineb suuresti näiteks J. Zubkova käsitus sõjajärgsest vastupanust Eestis, Lätis ja Leedus, Zubkova, “Lesnye brat'ya”. Sama käsitus on lülitatud ka tema monograafiasse: J. Zubkova, *Baltimaad ja Kreml 1940–1953* (Tallinn: Varrak, 2009).

⁸ 1941. aasta suvesõja allikalise baasi kohta vt lähemalt: *Metsavennad Suvesõjas 1941*, koost. Tiit Noormets (Tallinn: Riigiarhiiv, 2003).

mahukam 1942. aasta kokkuvõte (lk 85–112). Üht-teist huvitavat leidub selles peatükis ka Ukraina ja Leedu kohta.

Kolmanda peatüki ajalised raamid on 1944–46, seega keskendutakse siin sõja viimasele ja rahu esimesele aastale, mis nn banditismivastase võitluse seisukohast vaadatuna olid murrangulised, sest relvastatud vastupanu Nõukogude režiimile osutus Kremli jaoks oodatust hoopis mastaapsemaks ega vaibunud ka pärast suure sõja lõppu Euroopas. Seetõttu tuli Kremli võimuladvikul okupeeritud aladel ka peaaegu igapäevaselt vastupanuliikumise mahasurumise organiseerimisega tegeleda.

Selles peatükis, mis ongi kogumiku mahukaim, on avaldatud hulgaliselt kõikvõimalikke aruandeid julgeolekuorganite tegevusest vastupanuliikumise mahasurumisel Lääne-Ukrainas, Lääne-Valgevenes ja kolmes Balti liiduvabariigis. Nendest aruannetest võib leida erinevaid arvandmeid (sageli vastukäivaid) ning üksikasju julgeolekuorganite tegevuse kohta. Samas aga tuleb rõhutada, et enamasti on tegu juhuslikult valitud dokumentidega ning terviklikku pilti, mis Ukraina, Valgevene ja Baltikumi metsades ikkagi sõjajärgsel ajal toimus, on avaldatu põhjal võimatu kokku panna.

Enim on dokumente selles peatükis avaldatud Ukrainas, Leedus ja Lätis toimunu kohta, hoopis vähem aga Eestit puudutavaid materjale. Eks see ole ka mõisteta, sest relvastatud vastupanuliikumine oli Eestis tagasihoidlikum. Kuid mõni “rosin” leidub siiski ka Eesti uurija jaoks. Viitaksin siinkohal kasvõi siseasjade rahvakomissari Lavrenti Beria poolt 19. oktoobril 1944 Kremli võimuladvikule – Jossif Stalinile, Vjatšeslav Molotovile ja Georgi Malenkovile – saadetud ülevaatele “Eesti rahvusliku kodanliku valitsuse” kohta (lk 192). Muuseas märgib Beria selles ettekandes, et Eestisse jäänud liikmetele saadi jälile pärast seda, kui 11. oktoobril Eesti NSV NKVD BVVO arreteeris Omakaitse Tallinna staabiüleva Artur Viilipi, kelle ülekuulamisel saadi ka vajalikku infot Tiefs valitsuse kohta.

Kindlasti pakuvad huvi ka mõned Eesti NSV NKVD BVVO ülevaataja alampolkovnik V. Glušanini aruanded Moskvasse banditismivastase võitluse käigust Eesti territooriumil ning taas kord “Omakaitse” sõjaaegsest tegevusest ning struktuurist. Nõukogude Liidu NKVD BVVV aga esitas 1944. aasta novembri lõpus omakorda lühikese kokkuvõtte Omakaitse tegevusest (koos organisatsiooni skeemiga) Beriale (lk 209–210).

Neljandasse peatükki on kokku pandud dokumendid aastatest 1947–53, seega ajast, mida kogumiku koostajad käsitlevad õigustatult kui laiaulatusliku vastupanuliikumise taandumise perioodi. Selle perioodi dokumentide valimik on võrreldes varasema osaga hoopis kasin ning sellel on ka kindel põhjus – koostajate käsutuses polnud enam vastavaid materjale. See

oli aga omakorda tingitud tõsiasjast, et 1947. aastal anti nn banditismivastase võitluse organiseerimine siseministeeriumi alluvusest riikliku julgeolekuministeeriumi kätte ning alates 1947. aasta teisest poolest on enamik teemakohaseid allikmaterjale tallel FSB Keskarhiivis. Selle ametkondliku arhiivi dokumentide kasutamine on uurijate jaoks pehmelts väljendudes takistatud. Nii ongi selles osas avaldatud üsna juhuslikke ja teisejärgulisi dokumente, sealjuures ka 1940. aasta teise poole küüditamiste kohta Ukrainas, Valgevenes ja Baltikumis. Kõik küüditamisi puudutavad dokumendid on juba varem publitseeritud⁹ ning kokkuvõttes võib tõdeda, et midagi uut see peatükk senistele teadmistele juurde ei paku.

Sama võib dokumentide valiku osas öelda ka viienda ja kuuenda peatüki kohta. Viies peatükk on pühendatud siseasjade rahvakomissariaadi/ministeeriumi organite tegevuse kirjeldamisele aastatel 1939–53, kusjuures pearõhk on siin koostajate tekstil, kuna avaldamist leiavad vaid üksikud asjakohased dokumendid. Kuuendas peatükis aga leiavad avaldamist rehabiliteerimisega seotud dokumendid aastatest 1953–56, millest paljud on samuti juba varem trükivalgust näinud. Pealegi jääb arusaamatuks rajajoonetõmbamine 1956. aastasse, sest rehabiliteerimisprotsess jätkus ning tegelikult “banditismis” süüdimõistetud said Siberist tagasi pöörduda alles 1950. aastate lõpus või 1960. aastate alguses. Seega leiab kogumikus dokumentaalset teavet vaid rehabiliteerimisprotsessi algusaastate kohta.

Raamatu põhiteksti täiendavad lisad, kus on avaldatud Nõukogude Liidu NKVD BVVO ülema A. Leontjevi mahukas tegevuse aruanne aastate 1941–44 kohta (lk 499–582), esitatud BVVO osakonna struktuur (lk 583–584) ning ära toodud ka tähtsamate banditismivastase võitluse organiseerimisega üleliidulisel tasandil tegelevate tšekistide eluloolised andmed (lk 585–595). Raamatu kasutamist hõlbustavad lisatud lühendite, isiku- ja geograafiliste nimede loendid ning kõigi avaldatud dokumentide nimekiri. Seega kokkuvõttes on tegemist arheograafilises mõttes üsna eeskujuliku allikapublikatsiooniga.

Mida aga öelda kokkuvõtteks? Arvustatav allikapublikatsioon on vajalik raamat julgeolekuorganite tegevuse ja relvastatud vastupanuliikumise uurijatele ning kindlasti ka laiemale lugejaskonnale. Esiletõstmist vääriavad koostajate peatükke sissejuhatavad saatetekstid, kust leiab üsna palju uut informatsiooni, eelkõige julgeolekuorganite struktuuri ning ka isikute

⁹ Eelkõige järgmistes väljaannetes: *Istoriya stalinskogo GULAGA. Konets 1920-kh – pervaya polovina 1950-kh godov, tom 1, Massovye repressii v SSSR*, otv. sost. I. A. Zyuzina (Moskva, 2004); *Stalinskie deportatsii 1928–1953*, sost. N. L. Pabol', P. M. Polyan (Moskva, 2005).

kohta. Näiteks on mitmel puhul lisaks olulisematel ametikohtadel olevatele isikutele ära toodud ka vastupanuliikumise mahasurumisel silmapaistnud tšekistide autasustamised, ka nende kohta, kes oma “panuse” Eestis andsid. Dokumentide valik pakub enim uut informatsiooni Ukraina, Leedu ja osaliselt Läti kohta ning kõige tagasihoidlikumalt on esindatud Eesti. Samas on Eesti olude ja sündmuste mõistmisel kindlasti vajalik laiem tausta tundmine. Ühtlasi võinuks dokumentide valik olla läbimõeldum ning mitmekesisem. Nii näiteks ei leia me raamatust ühtegi arvestatavat dokumenti julgeolekuorganite vägivallategudest, mille kohta meiegi arhiivides on arvukalt dokumentaalset kinnitust. Vajaka jäi kindlasti ka asjakohastest kommentaaridest dokumentide juures ning tunda oli, et koostajad ei ole peaaegu üldse kursis uuema teemakohase kirjandusega, mis on ilmunud Ukrainas ja Balti riikides. Ent kui terad sõkaldest eraldada, siis on arvustatav raamat vajalikuks publikatsiooniks ka Eesti poliitiliste olude uurimisel 1940. aastatel.

TÕNU TANNBERG

Bogdan Musial, *Kampfplatz Deutschland: Stalins Kriegspläne gegen den Westen* (Berlin: Propyläen Verlag, 2008), 585 lk. ISBN 9783549073353.

Millenniumi vahetuseks jõudis Lääne-Euroopas ja Ameerika Ühendriikides lõpule 1990. aastatel alguse saanud akadeemiline diskussioon Nõukogude Liidu Saksamaa-suunaliste sõjaliste kavatsuste teemal. Selle tulemuseks oli lääne ajaloolaste kinnitus, mis tugines Vene arhiiviallikatele, et 1941. aasta juunis ei kavatsenud Punaarmee Saksamaale kallale tungida. Edasise diskussiooni muutis keerukaks vahepeal kättesaadavate arhiivimaterjalide salastamine Venemaa poliitiliste olude teisenemisel. Teema, mis oli vahepealsetel aastatel Ida-Euroopas ning Venemaal jätkuvalt aktuaalne, on aga viimastel aastatel taas laiemat populaarsust kogumas. Seda silmas pidades on käesoleva retsensiooni eesmärgiks tutvustada lähemalt ühte antud valdkonnas 2008. aastal ilmunud uurimust.